

С. Ф. ПЛЕЦЬКИЙ

УЯВЛЕННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ПРО КОРДОН ЗА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ

В часи Нової Січі Запорозжя не було пустельним і малозаселеним регіоном. В 60-х роках XVIII ст. кількість населення доходила до 60 тисяч, а наприкінці існування Нової Січі сягала 100 тисяч [7, 92]. У зв'язку із значною кількістю населення важливим для відносин з сусідніми державами та функціонування запорозької прикордонної служби були поведінка і навички побутування на кордоні кожного козака, їхнє ставлення до прикордонного режиму, схильність до порушень кордону. Багато в чому це залежало від розуміння січовим товариством свого становища прикордонної спільноти, уявлень про кордон, які були характерні для запорозького населення.

Формування у свідомості товариства уявлень про кордон, ставлення січової громади до цього явища багато в чому визначалось соціально-економічними особливостями Запорозької Січі, козацьким способом життя. Одною з головних особливостей Запорозької Січі було її прикордонне положення. Саме цей фактор визначально впливав на всі сторони життя запорозького козацтва. Навіть формування запорозької громади було можливим лише в умовах вакууму державної влади на польсько-татарському прикордонні. Вплив польської, а пізніше російської держав на Запорозжя, у порівнянні з їх тиском на волость, був мінімальним. І лише завдяки цьому запорозька громада могла розвиватися на засадах, які були діаметрально протилежними устрою держав-сюзеренів.

Але за можливість виходу з-під впливу іноземних держав запорозькій громаді довелося заплатити сусідством з Кримським ханством, яке ще у XV ст. було підкорене Туреччиною. Ідеали ж гази були важливим чинником в утворенні та розвитку Османської держави. Постійна війна і поширення ісламу було одним з головних ідеалів прикордонного османського суспільства [5, 15 – 17, 20]. Тому боротьба з татарськими нападами стала постійним явищем у житті запорозького суспільства. Промішляючи на уходах поблизу татарських кочовищ, козаки постійно потерпали від татарських нападів і ніколи не пропускали нагоди помститися їм. Козаки підстерігали в степу татарські загони, громили кримських купців, нападали на татарські улуси. Дуже скоро ця боротьба перетворилася у своєрідний спорт: “хто кого — татари наших, чи наші татар” [4, 52 – 65]. У подальшому, ця прикордонна війна стала звичним явищем на запорозько-татарському прикордонні. Вона навіть перетворилася в одне з традиційних джерел фінансування запорозьких козаків.

Господарське життя формувало у запорозьців таке ж уявлення про кордон як і прикордонна війна. Адже в ході своєї господарської діяльності козакам дуже часто доводилось переходити межі своїх володінь. Запорозьці рибалили поза межами своїх територій, відправлялися за сіллю у Прогної чи у Крим.

В таких умовах у січового товариства не могло сформуватись уявлень про кордон як про певну визначену межу, чітку лінію, що відокремлювала запорозькі землі від сусідніх держав. Тим більше, що запорозькі володіння являли собою певну територію, на яку поширювався вплив Війська Запорозького. Зона впливу Війська Низового не була сталою, а залежала від успіхів козацької зброї, міжнародної ситуації тощо. Відповідно до цих обставин вплив Війська Запорозького міг поширюватися на нові території, а при несприятливих обставинах — зменшуватись. Але колонізаційний потенціал запорозького козацтва був настільки високим, що забезпечив постійне розширення січових володінь у південному напрямку. Це підтверджується тим, що у XVIII ст. орієнтирами проходження запорозького кордону слугували руїни татарських поселень, мечетей [8, 291].

Реалії запорозько-татарського прикордоння та спосіб життя запорозького козацтва обумовили те, що для більшості запорозького товариства кордон був їхнім життєвим простором з вельми розмитими межами. При цьому, будь-які території, контрольовані козаками, в їхній свідомості відразу зараховувались до володінь Війська Запорозького. Тому то і викликало велике невдоволення козаків повернення у 1701 р. Москвою Туреччині Тавані, Кизикермена, Шагінкермена, котрі були захоплені в 1695 р., і які запорозьці вже вважали своїми [29, 118]. Своєрідною межею запорозьких володінь для козаків були ті місцевості, де закінчувалась зона впливу Війська Запорозького, і перебування в яких було пов'язане з надто великою небезпекою.

Адміністрація ж Коша мала про кордон дещо інші уявлення. Насамперед, січова старшина розуміла прикордонне положення Січі, її значення як форпосту у боротьбі з турецько-татарською агресією. У своїх листах до державців вона не забувала згадати, що Військо Запорозьке стоїть поруч із "кочів'ями агарянськими" і своїми грудьми боронить Україну.

Крім того, січова адміністрація добре розуміла значення і роль державного кордону. Лист, надісланий у 1705 р. кошовим отаманом К. Гордієнком гетьману І. Мазепі, вказує саме на таке розуміння кордону січовою старшиною. Лист був написаний у зв'язку із веденням російсько-турецьких переговорів про визначення кордону. В листі кошовий отаман зазначав, що за Вітовта кордон ішов "по Буг землею", а в морі межа проходила там, де кінч міг ще копитом "засягнуть" землю. Також у цьому листі К. Гордієнко вимагав, щоб був відновлений цей кордон [28, 968]. Як бачимо, запорозька адміністрація мала державницьке уявлення про кордон і в цьому питанні вважала Січ правонаступницею кордонів Великого князівства Литовського. Але в реальних умовах запорозько-татарського прикордоння практична діяльність адміністрації Січі могла базуватись лише на традиційних для січовиків уявленнях про кордон.

Характер запорозького кордону обумовив і постійну готовність всього січового товариства до захисту власних володінь. Становлення у свідомості запорожців цієї важливої риси відбувалось паралельно із процесом формування запорозьких володінь, котрий проходив в умовах постійних збройних конфліктів. Тому повсякчасна готовність до захисту власних володінь була для запорожців більше ніж обов'язком, вона була необхідною умовою виживання і всього товариства, і кожного козака.

У часи Нової Січі становище на запорозькому кордоні ускладнилося. В цей період для Війська Запорозького кордон продовжував залишатися його життєвим простором. Зберігався його традиційний устрій. Як зазначали самі запорожці: "...От татар и от протчих в Запорожскую Сечь степь отворенная и Сечь — место вольное. Которий степ ...без границы и форпостов, где всякому воспретит и ездит и бит в том степу никак невозможно" [3, 333]. На Новій Січі уявлення про кордон, поведінка козаків та їхні навички побутування на прикордонні багато в чому визначалися традицією.

Як і в попередні часи козаки Нової Січі, не звертаючи уваги ні на які кордони, ловили рибу в турецьких володіннях, влаштували там свої перевози і збирали з них плату, осідали там зимівниками, відкривали базари з льохами для зберігання припасів тощо [1, 116 – 119].

Також на Новій Січі продовжувалась, хоч і в менших масштабах, прикордонна боротьба між запорожцями і татарами, в ході якої кордони ігнорувалися. Мишецький зазначав, що татари багато шкоди роблять запорожцям, але й козаки у татар "завсегда могут свои реванжи сыскивать" [6, 25].

Разом з тим на все життя українсько-татарського прикордоння все більший вплив стала справляти Російська імперія. Займаючи панівне становище в регіоні, Росія почала суттєво впливати на прикордонний режим Запорожжя, охорону його кордонів, зв'язки з іншими державами.

Запровадження російським урядом на Запорожжі традиційних для імперського кордону паспортного режиму, карантинної системи, побутування на кордонах Запорозьких Вольностей мережі російських форпостів та митниць значно змінили характер кордону. Він усе більше став набувати рис певної визначеної межі, лінії, яка мала відокремлювати Запорожжя і від сусідніх країн. Всі ці нововведення значно ускладнювали життя січового товариства. Крім того, місцева російська адміністрація зловживала ними на шкоду запорожцям. Запорозьких козаків, які побилися з російськими солдатами, арештували не за бійку, а за порушення карантинних правил [23, *арк. 181, 181 зв., 213, 213 зв., 214*]. А офіцери Новоросійської губернії, злучившись на мешканців Комісарівської паланки, з якими у них точилися земельні суперечки, за допомогою карантинів фактично здійснили її блокаду. Через затримки в карантині у цій паланці у 1773 р. було сутужно з харчами [24, *арк. 162*].

Російські нововведення потребували від усього товариства кардинальних змін у січовому господарстві, швидкої зміни традиційних навичок поведінки на кордоні, уявлень про кордон. Природно, що такі різкі зміни ні в економіці Запорожжя, ні у свідомості січового товариства були неможливі. Тому традиційний запорозький спосіб життя на кордоні повинен був зіткнутися з новими реаліями, які насаджувались Росією.

Січова старшина, пов'язана своєю діяльністю з російським урядом, першою відчувала всі ці зміни і змушена була на них реагувати. Повністю сприйняти всі російські нововведення, які перекреслювали традиційний устрій запорозького кордону, Кіш не міг. Проте залежне становище Нової Січі робило неможливою пряму відмову від виконання урядових вимог. Тому в реагуванні на урядові нововведення січова адміністрація змушена була діяти більш гнучко. В тих випадках, коли неможливо було уникнути виконання урядових вимог, січова адміністрація їх виконувала. Крім того, запорозька старшина підтримувала нововведення і тоді, коли могла використати їх на власну користь чи користь товариства. Саме так було, наприклад, із запровадженням на Січі паспортною системою. Не маючи можливості ухилитися від запровадження паспортів, січова адміністрація уникала найбільш обтяжливих паспортних правил. Так сталося з вимогою гетьмана К. Розумовського провести реєстрацію всіх козаків у зимівниках, яку Кіш не виконав [9, арк. 6, 6 зв.]. Водночас під час війни Кіш активно використовував паспортну систему для боротьби з ухилянням козаків від служби. Своїми ордерами в паланки він заборонив видавати козакам паспорти, а безпаспортних наказав вилловлювати. Шафарям на перевозах було наказано не перевозити запорожців. З проханням не пропускати запорожців через російські форпости звернувся Кіш і до російського командування [19, арк. 3 – 5, 17, 18, 20, 23 – 24 зв., 52].

Необхідність захисту економічних інтересів Війська Запорозького теж спонукала січову старшину застосовувати такі методи, які суперечили традиційним запорозьким уявленням про кордон. Боротьба з незаконним господарським використанням запорозьких земель змусила січову адміністрацію обмежувати традиційно вільний в'їзд на Запорожжя. З цією метою Кіш став практикувати видачу спеціальних письмових дозволів на заняття господарською діяльністю на запорозьких землях. Саме такий дозвіл отримав козак Лубенського полку у 1769 р. В ньому вказувалось ім'я особи, якій він був виданий, зазначався вид дозволеної господарської діяльності — випас табуна, і термін, на який він був дійсний [27, арк. 14]. Порушників цих правил переслідували і карали [25, арк. 4].

Боротьба Коша за територіальну цілісність Запорозьких Вольностей базувалась на цілком відмінному від традиційного баченні характеру запорозького кордону. Кіш намагався перетворити свій північний кордон у чітко визначену межу, котра мала відокремлювати Запорожжя від інших регіонів Російської імперії.

Хоча тиск нових реалій був вельми потужним, але він був неспроможний повністю змінити традиційні запорозькі уявлення про кордон. Вплив цих уявлень ще був надзвичайно сильним. Навіть під час несення прикордонної служби січовими підрозділами, старшина, котра їх очолювала, у своїй діяльності керувалася саме ними. Тому кордон не зупиняв запорожців і тоді, коли для арешту злочинців потрібно було його порушити. У 1744 р., польський полковник Я. Білинський, приховуючи ворожі наміри, прибув у Гард під виглядом пошуку вкрадених коней. Гардовий полковник, довідавшись про те, що перед ним Я. Білинський вбив двох козаків, наказав його заарештувати. Втікаючи через Буг Я. Білинський був поранений списом, але зумів перепливти річку. Запорожці, переправившись через річку, арештували його на чужій території [3, 268 – 271]. В іншому випадку п'яний татарин-чабан, який безперешкодно переправився в Гард і напився там горілки, а потім вільно ж повернувся на турецький берег Бугу, маючи намір пограбувати приїжджого із Польщі, почав там його бити. Запорожці-ватажани допомогли жертві нападу, а татарина побили. Коли ж на ватажан напав хазяїн чабана (очаківський яничар), гардовий полковник з кількома козаками переправились через Буг і на турецькій території арештували яничар за “порубание смертное козака да ватажанина” [17, арк. 1, 8, 19].

Для більшості рядового козацтва кордон продовжував залишатись життєвим простором, в якому проходило все їхнє життя. Навички ж їхнього побутування на прикордонні теж залишались традиційними. Козаки сприймали нові реалії як зайві ускладнення, котрі утруднювали їм життя. Тому більшість товариства виконувала будь-які нововведення лише з примусу. Якщо ж була хоч найменша можливість проігнорувати їх чи уникнути їх виконання, козаки робили це.

Дуже часто запорожці без дозволу відправлялися в Крим [12, арк. 2; 15, арк. 44]. Вони таємними шляхами обходили карантини та форпости [2, 15; 20, арк. 37]. Декого із безпаспортних запорожців затримували аж у Києві [14, арк. 1, 1 зв.]. Бували випадки прориву запорожців через російські пости силою [13, арк. 1]. Користувалися козаки і фальшивими паспортами [15, арк. 1 – 6; 26, арк. 7 – 8].

Слід зазначити, що і російські урядові структури не завжди були послідовними у своїх вимогах до запорожців. Вимагаючи від запорожців додержання прикордонного режиму, російський уряд не ознайомив Кіш з кордонами, які були встановлені російсько-турецькими угодами. Навіть на демаркацію кордонів не були запрошені представники Війська Запорозького. Відтак, у 1747 р., через п'ять років після "розмежування", коли між запорожцями і татарами виникли прикордонні суперечки з приводу земель в Кальміуській паланці, Кіш, не знаючи кому належать ці території, змушений був просити роз'яснень у губернатора [3, 423].

Бували випадки, коли імперські урядові структури просто змушували запорожців діяти всупереч своїм нововведенням. Так, гетьман наказав Кошу послати у мирний час озброєні команди в турецькі межі для виведення звідти козаків [10, *арк. 15 зв.*]. Зрозуміло, що це було порушенням російсько-турецьких угод, але цілком узгоджувалося з традиційним запорозьким поглядом на кордон. А у 1752 р. гардового полковника М. Рогулю навіть арештували за відмову послати свою команду проти гайдамак на інший берег Бугу. Хоча команди компанійського і драгунського підрозділів, котрі вимагали від Рогулі цього порушення кордону, своїх вояків посилати туди не хотіли [2, 112; 11, *арк. 1 – 2 зв.*]. Проте не можна виключити того, що звинувачення мали підставу, і такий ригоризм полковник Рогуля виявив лише із співчуття до гайдамак, тоді як урядову заборону переходити російсько-турецький кордон він використав як прикриття своїх дій.

Серед запорозьких козаків і в часи Нової Січі хоча і зберігалась, але почала розмиватись готовність захищати власні володіння. Насамперед це торкнулося охорони кордону в її військовому аспекті. Це пов'язано з тим, що зменшилась небезпека татарських нападів і кількість збройних конфліктів. Крім того, економічний розвиток Нової Січі був таким потужним, що прибутки від господарської діяльності для більшості запорозьких козаків стали основними. Участь таких козаків у прикордонній службі, котра відволікала їх від господарчої діяльності, стала для них обтяжливою. Все це і обумовило втрату частиною запорожців інтересу до захисту січових кордонів, що сприяло поширенню дезертирства і ухиляння від служби. Навіть у мирний час дехто дозволяв собі подібне. Так, у 1764 р. канівський курінний Дмитро Товмач відмовився їхати в розвідку в Крим [18, *арк. 73*].

Під впливом цих факторів захист запорозького кордону все більше перетворювався в обов'язок. Хоча більшість козаків сумлінно ставилась до цього обов'язку. Саме тому в 1769 р. військовому старшині А. Порохні Кіш наказав, вважаючи це за цілком можливе, укомплектувати команду для охорони кордону з козаків, котрі тримали зимівники у тому районі [21, *арк. 3*]. Більше того, при потребі Кіш залучав до охорони кордонів навіть посполитих [20; *арк. 50 зв.*]. Разом з тим на Новій Січі продовжували побутовати і випадки добровільної участі козаків у захисті кордону. Особливо коли з цим були пов'язані їхні економічні інтереси. Так, у 1773 р. запорожці на Домоткані ревно оберігали свої сінокоси від зайд-пкінерів [22, *арк. 352*].

Підсумовуючи, слід зазначити, що традиційне для січового товариства уявлення про кордон та навички життя в прикордонні були тісно пов'язані з соціально-економічними особливостями запорозького козацтва. Довгий час навички побутування в прикордонні були органічним елементом козацького способу життя. В часи ж Нової Січі, у зв'язку із появою в прикордонному режимі Запорожжя насаджених штучно елементів, традиційне для запорожців уявлення про кордон вступило в протиріччя з нововведеннями і стало одним із дестабілізуючих факторів на кордоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715 – 1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива. — Одесса, 1886.
2. Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743 – 1767). — Одесса, 1893.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. — К., 1998. — Т.1.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VII.
5. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300 – 1600 рр. — К., 1998.
6. Инструмент разграничения между Россией и Портою в 1742 году // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1850. — Т. 2. — Отд. III.
7. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских // Чтения императорского общества истории и древностей российских. — М., 1847. — Кн.VI.
8. Пірко В. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. — Донецьк, 1998.

9. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ), ф. 51, оп.3, спр.11132.
10. ЦДІАУ, ф. 54, оп.3, спр.8735.
11. ЦДІАУ, ф. 59, оп.1, спр.2128.
12. ЦДІАУ, ф. 59, оп.1, спр.2584.
13. ЦДІАУ, ф. 59, оп.1, спр.5592.
14. ЦДІАУ, ф. 59, оп.1, спр.5837.
15. ЦДІАУ, ф. 59, оп.1, спр.7557.
16. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.26.
17. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.155.
18. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.160.
19. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.226.
20. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.241.
21. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.248.
22. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.324.
23. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.332.
24. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.339.
25. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.342.
26. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.362.
27. ЦДІАУ, ф. 763, оп.1, спр.380.
28. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т.1.
29. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1992. — Т.3.